До історії прапорів підрозділів Армії Української Народної Республіки (1919–1920 рр.)

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів)

Під час проведення дослідницько-пошукових робіт в Канаді серед матеріалів колишнього Воєнно-історичного музею в Торонто вдалося виявити кілька прапорів підрозділів Армії Української Народної Республіки. Зокрема прапори з Першого зимового походу та кінних запорожців є оригінальними, а прапор 6-ї січової стрілецької дивізії Армії УНР зроблений як копія-реконструкція на підставі описів та спогадів сучасників.

Прапор Першого зимового походу

Цей прапор в облікових матеріалах ідентифікується як "прапор Зимового походу Армії УНР". Очевидно, що мова йде про Перший зимовий похід – рейд військових з'єднань Армії Української Народної Республіки тилами більшовиків та денікінців, який розпочався 6 грудня 1919 р. і завершився 6 травня 1920 р. Командувачем армії був отаман Михайло Омелянович-Павленко[1].

Прапор становить собою прямокутне полотнище, розміром 109х92 см. Воно складається з двох горизонтальних смуг – верхньої блакитної та нижньої жовтої, прошитих між собою малиновою вузькою смужкою, завширшки близько 10 см, що частково втрачена з лицевої сторони. У центрі полотнища вигаптуваний золотистими нитками Тризуб (іл. 1). У нижньому куті від древка на жовтому тлі синіми нитками вишито дату "19 5/XII 19", яка в дзеркальному відображенні виходить і на зворотню сторону. На звороті поверх Тризуба нашито кругий мальований фарбами образ князя Володимира Великого (іл. 2). У крузі, діаметром в 26 см, подано поясний портрет князя з вінцем на голові й у синьому плащі, обабіч на блакитному тлі розміщено напис у два рядки: "Св. Рівноап. Вел. Князь Український Володимир" (іл. 3). Полотнище з трьох країв обшите золотистими тороками (бахромою), а від сторони древка нашито вузьку смужку сірої тканини з дванадцятьма металевими кільцями-заклепками, через які спіралеподібно запущено шнур, котрим прапор кріпився до древка чи флагштока. Загалом прапор має задовільний стан, хоча потребує реставрації, особливо – нашитий портрет, на якому витерлися окремі фрагменти.

Походження прапора остаточно не з'ясоване. Вишита на ньому дата "5 грудня 1919 р." фактично мала би вказувати на час його виготовлення – за день до початку Зимового походу. Вважається, що прапор призначався для штабу командувача армії і виготовлявся поспіхом. Після інтернування підрозділів Армії УНР поляками він переховувався українськими військовиками в таборі у Каліші. Вже в таборі полотнище трохи підправлено, зокрема на звороті нашито образ Володимира Великого поверх Тризуба, який, можливо, зазнав якихось пошкоджень з цієї сторони. Накладний портрет князя має менший розмір від вигаптуваного знака, верхні та нижні частини якого виступають з-під нашитого круга. Також є згадки, що тоді ж до древка було виготовлене мідне навершя у формі Тризуба. Проте ані древко, ані це навершя до нашого часу не збереглися.

Прапор 6-ї січової стрілецької дивізії

Дивізія почала формуватися як 1-а січова стрілецька дивізія Армії УНР в лютому 1920 р. в Ланцуті із полонених та інтернованих українських військовиків, які перебували у різних таборах. 21 березня її перейменовано у 6-у. До кінця квітня бойовий вишкіл проводився в фортеці Бреста-Литовського, де й було завершено перші організаційні заходи. 22 квітня 1920 р. Головний Отаман Симон Петлюра підписав грамоту про дарування дивізії бойового прапора[2].

Щодо офіційного вручення і посвячення цього прапора в Бердичеві, то в літературі існує знач-

на плутанина й подаються різні дати, якими також намагаються датувати і фотографії з цієї події: вказують і 10 квітня, і 21 квітня, і 27 квітня, і 5 травня[3].

Цікаво, що Микола Битинський, який у 1921–1923 рр. обіймав посаду начальника Культурно-освітнього відділу 6-ї січової стрілецької дивізії й табору інтернованих у Щипйорно, після свого переїзду до Канади за - лишив нотатки про прапор дивізії, складені 1952 р. Він подає: "По дорозі на фронт зупинилась дивізія на яких пару тижнів у Бердичові в касарнях на так зв. "Лисій Горі", де докінчувала вишкіл і відбувала воєнні вправи. Перед отправкою дивізії на бойові лінії під Київ у кінці квітня їй зроблено було воєнний перегляд у присутності Головного Отамана Симона Петлюри. В часі того перегляду дивізії було по - даровано Головним Отаманом бойове знамено при спеціяльній відповідній грамоті, врученій командирові дивізії полковникові генштабу (пізніш генерал-хорунжому) Маркові Безручкові".

Насправді об'єднані польсько-українські збройні сили лише 25 квітня 1920 р. перейшли Збруч і 27 квітня зайняли Бердичів[4]. А перші транспорти з 6-ю дивізією тільки 28 квітня виїхали з Бреста і прибули на станцію Бердичів аж 2 травня[5]. Дивізію дійсно розмістили в казармах на передмісті Лиса Гора і проводили вишкіл. 5 травня С. Петлюра зустрівся в Бердичеві з Ю. Пілсудським[6]. Схоже, що цього ж дня відбулося й урочисте посвячення прапора дивізії, складення присяги на вірність Україні, перегляд підрозділів Головним Отаманом і парад. А вже вночі на 6 травня дивізія вантажиться в ешелон і вирушає в на - прямку Козятина.

Дивізійне знамено до листопада 1920 р., поки провадилися бойові дії, постійно знаходилося у штабі дивізії під охороною штабової сотні. Потім, під час інтернування дивізії в польських таборах, воно зберігалося в помешканні генерала Безручка. Перед ліквідацією таборів були плани передати прапор до Національного музею у Львові, але схоже на те, що він до Львова так і не потрапив. Найбільш імовірно, що прапор залишився у М. Безручка, а після його смерті подальша доля прапора невідома.

Микола Битинський у своїх нотатках подає такий опис прапора дивізії:

"Полотнище – прямокутної форми, розміром приблизно 1 метр х 60 сентим[етрів] – з обох боків малинового кольору шовкової матерії. Площа полотнища з трьох боків обшита золотим позументом з такою ж бахромою. У верхньому накутнику полотнища при держаку у блакитному полі на - шито з позумента золотий тризуб; на - кутник цей приблизно розміром 25 см квадратової форми нашито з обох боків полотнища. На полотнищу з чільного боку нашиті золотим позументом великі літери друкованого типу – УНР. На зворотньому боці з позументових золотих літер напис: вгорі – "6 Січова стр. див.", а внизу – "За Визволення України". Полотнище до держака горіхового кольору прикріплене цвяшками. Держак увінчано мосяжним тризубом. На держак біля тризуба нав'язано широку малинову стрічку гарним бантом; кінці стрічки сягали нижнього краю полотнища".

Проте на виготовленому тим же Битинським малюнку для музейної експозиції прапор має з одного боку абревіатуру УНР та слова "За Визволення України", а на звороті – у три рядки "6 Січова стрілецька дивізія" (іл. 4).

Ще інше вирішення цього прапора маємо на копії, придбаній 1966 р. в Баффало, яка також виконувалася "за зразком малюнка з ориґіналу М. Битинського", як зазначено в обліковій картці. Розмір цієї репліки становить 78,7х118 см. Тут вже на одній стороні нашито "6 січова стр. дивізія", "У.Н.Р." та "За Визволення України", а на звороті – контурний хрест із золотого позументу (іл. 5–6). З обох сторін нашиті сині квадратні кружі із золотим Тризубом. На вільних кутах полотнища прикріплено по великому малиновому кутасу (китиці).

Насправді так виглядає, що копія прапора виготовлялася за взірцем знамена 3-ї Залізної стрілецької дивізії, на якій було й аналогічне розташування текстів, і хрест, тільки криж із Тризубом був не блакитним, а складався з двох горизонтальних смуг – блакитної та жовтої.

Цікаво, що М. Битинський у невеликій статті, опублікованій ще 1932 р., повідомляв: "Останнім Урядом У. Н. Р. зроблена була спроба усталити тип військових прапорів для дивізій; заведені були малинові стягові полотнища (військовий кольор Запорозької Січі), обшиті золотою бахромою з жовто-блакитним накутником з золотим тризубом у верхнього краю полотнища при держаку. На полотнищу золоті написи: з одного боку – "У. Н. Р." і назва дивізії; з другого – "За визволення України". Держак прапору прикрашувавсь стрічками. Такі прапори мали 3. Залізна дивізія з жовто-блакитними стрічками і 6. Січова дивізія з малиновими стрічками"[7]. Тут же він помістив і малюнок такого прапора, який однак відрізняється від прапорів обох дивізії (іл. 7).

На фото з Бердичева 1920 р.

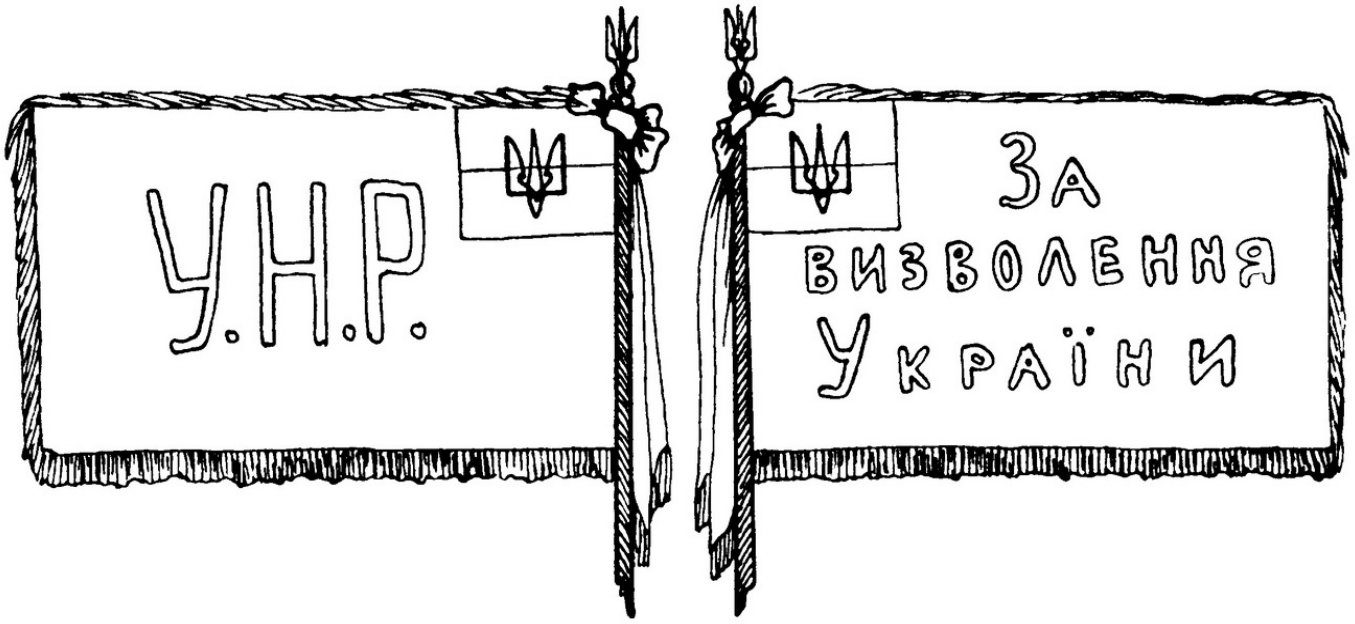

Іл. 7

Іл. 8

добре видно, що написи "У. Н. Р." і "За Визволення України" розташовані з одного боку полотнища (іл. 8–9). Натомість на звороті, схоже на те, блакитний криж з Тризубом відсутній (іл. 10). Тобто, й описова, і графічна реконструкції Битинського, як у статті 1932 р., так і виконані по пам'яті 30 років опісля, також не видаються повністю достовірними. Це тим більше дивно, бо, як уже згадувалося вище, М. Битинський служив у 6-й дивізії і до 1923 р. бачив її прапор, а прапор 3-ї дивізії міг бачити у Празі, де ця пам'ятка зберігалася в 1930-х рр. у Музеї визвольної боротьби України.

Прапор 6-ї дивізії маємо й на олійному полотні Леоніда Перфецького. У першому ряду верхи на конях зображені командир дивізії Марко Безручко та начальник штабу Всеволод Змієнко, а прапор знаходиться на другому плані (іл. 11). В альбомі, виданому вже після смерті мистця, ця картина підписана як "6-та Січова стрілецька дивізія УНР в Станиславові, 1919"[8]. Очевидно, що тут допущено помилку в підписі, оскільки 1919 р. цієї дивізії ще не існувало, а у районі Станіславова вона перебувала на початку вересня 1920 р.

Загалом прапор 6-ї січової стрілецької дивізії потребує ще додаткових досліджень, які можуть допомогти не лише у реконструкції його точного вигляду, але й у встановленні долі цієї історичної пам'ятки.

Прапор 2-го Уманського полку кінних запорожців Окремої кінної дивізії

Ще один оригінальний артефакт – невеликий прапор, ідентифікований в облікових матеріалах як "прапор-штандарт 2-го Уманського полку кінних запоріжців Окремої кінної дивізії Армії УНР з 1920 р."

Кінний Запорізький полк було сформовано у січні 1920 р. у складі Запорізької збірної дивізії з бійців колишнього 3-го кінного полку, кінної сотні ім. Петра Сагайдачного та гайдамацьких підрозділів. Пізніше до нього ще включено сотню кінного полку ім. Костя Гордієнка. У вересні 1920 р. полк передано до складу Окремої кінної дивізії (ОКД), де він отримав порядковий номер 2, а згодом і назву "Уманський". Окрему кінну дивізію поділено на дві бригади: 1-у бригаду склали 1-й кінний Лубенський ім. Максима Залізняка полк і 2-й кінний Уманський Запорізький; 2-у бригаду – 3-й кінний Чигиринський ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк і 4-й кінний Ніжинський ім. кошового отамана Івана Сірка полк. Зі спогадів Марущенка-Богдановського випливає, що поділ полку на дві бригади відбувся 13 вересня 1920 р., тоді ж було присвоєно й нові номери полкам[9]. У наведеному ним наказі по ОКД ч. 61 від 15 жовтня 1920 р. вже фігурує назва "2-й кінний Уманський Запорожський полк"[10]. Натомість А. Руккас, покликаючись на спогади того ж автора, подає, що цю повну назву частині було присвоєно вже на інтернуванню наказом по ОКД ч. 14 від 2 жовтня 1921 р.[11] Очевидно, що помилка з датуванням сталася через не зовсім чітке формулювання у цих спогадах: наказ 1921 р. стосується реорганізації ОКД та створення 3-ї бригади з двох полків, для яких тоді ж затверджено назви "5-й кінний Переяславський імені кошового Костя Гордієнка полк" та "6-й кінний Полтавський Синій полк"[12].

У листопаді 1920 р. Армія УНР перетнула кордон із Польщею і була інтернована. Окрему кінну дивізію розмістили у Вадовицях.

Прапор 2-го полку кінних запорожців становить собою прямокутне жовте полотнище, розміром 62х77 см. На одній стороні нашитий людський череп із двома покладеними під ним навхрест кістками, вище півколом іде текст "Кінні Запоріжці", а вгорі – Тризуб із хрестом над середнім зубом (іл. 12). На зворотній стороні також зображення черепа з кістками, а вище півколом іде текст: "На смерть за Україну". Всі написи і зображення вирізані з чорного сукна і апліковані на полотнищі (іл. 13). Від сторони древка на прапорі залишилися плями, які в каталожній картці значаться як сліди крові прапороносця. Також вказано, що прапор втратив під час боїв обшивку з тороків (бахрому), китиці та жмут кінського волосся, що "на взір козацьких бунчуків було прикріплене до списа при держаку". Тому старанням колишніх бійців полку було вирішено відновити первісний вигляд прапора, хоча фактично полотнище лише обшито новою золотистою бахромою.

Жовтий колір використовувався як ідентифікаційний для підрозділів кінноти. Подібний прапор для 1-го кінного

Іл. 9

Іл. 1

Іл. 2

Іл. 3

Іл. 4

Іл. 5

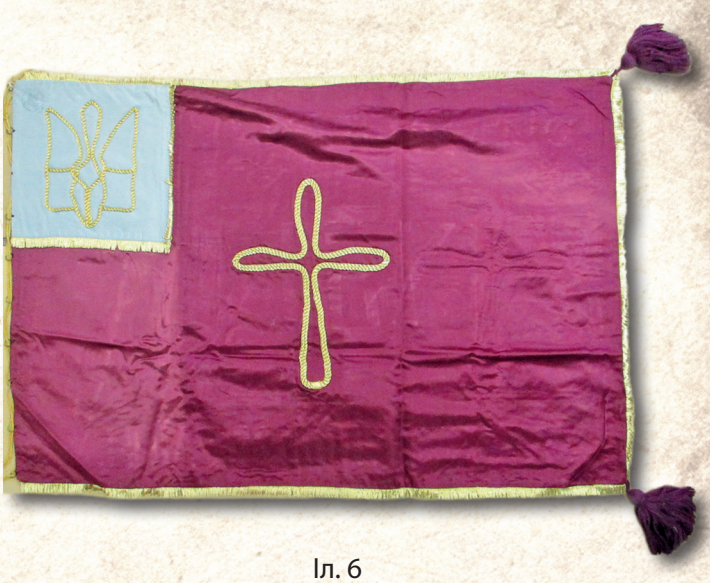

Іл. 6

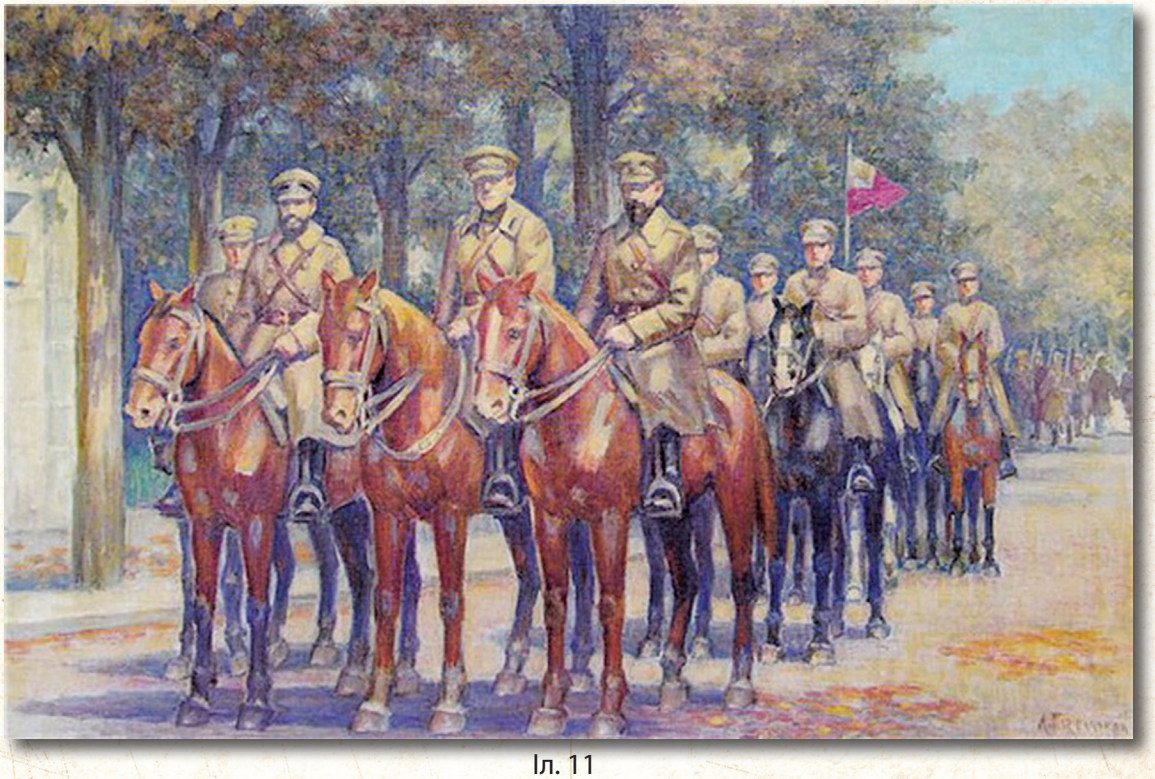

Іл. 11

Іл. 12

Іл. 13

Іл. 10

полку ім. Максима Залізняка був споряджений А. Марущенком-Богдановським десь у вересні 1920 р. (Марущенко-Богдановський датує це серпнем, однак порядковий номер полку на 1-й змінено саме у вересні 1920 р.). Він також мав жовте полотнище, хоча й був більшого розміру – десь біля 1х1,5 м. На одній стороні прапора подано назву підрозділу: "1-ий кінний полк імені Максима Залізняка", малий Тризуб угорі і дату "1918" унизу (іл. 14); на звороті: посередині великий Тризуб, унизу перехрещені 2 шаблі вістрями додолу, а вгорі з трьох боків літери "У. Н. Р." (іл. 15)[13]. Написи та зображення були темно-синього кольору і також, як можна судити за фотографіями, виконані в техніці аплікації. Натомість сюжет "мертвої голови" відомий також з прапора кінного полку Чорних Запорожців. За різними свідченнями цей прапор був чорним зі сріблястим обшиттям. З одного боку мав нашите гасло "Україна або смерть", під яким – череп над покладеними навхрест кістками, а на звороті була назва полку та срібний Тризуб[14].

Окремі прапорці меншого розміру мали й сотні, що входили до складу кінних полків.

Загалом, як згадували сучасники, "справа стягів в нашій армії була дуже занедбана"[15]. Хоча й робилися спроби регламентувати вигляд різних прапорів, однак дуже часто ці питання вирішувалися в підрозділах на власний розсуд, як, схоже, сталося і з прапором 2-го Уманського полку кінних запорожців.

Іл. 14

Іл. 15

Примітки:

1. *Тютюник Ю.* Зимовий похід 1919–1920 рр. / 2-е вид., ч. 1. – Ню-Йорк, 1966. – С. 24; *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід. – Каліш, 1934. – С. 10–11; та ін.
2. Див.: *Руккас А.* "Разом з польським військом": Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа) / 2-е вид. – К., 2015. – С. 186–187.
3. Див. хоча б: *Литвин С.* Петлюра і Пілсудський: спільний похід на Київ 1920 року // Воєнна історія. – 2010. – № 2 (50). – С. 5 (з покликанням на: *Безручко М.* Оборона Замостя 6-ю Січовою Стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 році. – Торонто, 1956. – С. 30); 6 Siczowa Dywizja Strzelców. Режим доступу (21.12.2018): https://pl.wikipedia.org/wiki/6_Siczowa_Dywizja_Strzelc%C3%B3w#/media/File:Petlura_Salski,_Listowski_6_SDP_Berdycz%C3%B3w_21_04_1920.jpeg; *Кострица М. Ю., Пашківський Ф. Б.* Бердичів: історико-краєзнавчий нарис: Серія "Міста Житомирщини". – Житомир, 2000. – С. 53.
4. *Kutrzeba T.* Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S. 98.
5. *Самутин П.* VI Січово-Стрілецька Дивізія: Організація в Бересті і похід на Київ у 1920 р. // Вісті комбатанта. – Торонто, Нью-Йорк, 1971. – Ч. 5 (55). – С. 28.
6. *Зарецька Т.* Українсько-польські паралелі: Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 164.
7. *Битинський М.* Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося. – Прага, 1932. – Ч. IX. – С. 53.
8. Леонід Перфецький: монографія / за ред. *С. Гординського.* – Ню-Йорк, Торонто, 1990. – С. 41.
9. *Марущенко-Богдановський А.* Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 177–178.
10. Там само. – С. 198–199.
11. *Руккас А.* "Разом з польським військом"... – С. 229.
12. *Марущенко-Богдановський А.* Матеріяли до історії... // За державність. – Варшава, [1939]. – Зб. 9. – С. 220.
13. Там само. – С. 220–221.
14. *Ґонта Д.* Атака Чорношличників під Товстеньким. Спомин // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 12. – С. 20; *Кемпе Л.* У п'ятдесятиріччя Першого Зимового Походу: Пам'яті Командира Чорних Запорожців Полк. Петра Дяченка // У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР. – Ню Йорк, 1973. – С. 163; *Федак-Шепарович О.* З повстанцями (спогади) // Там само. – С. 231; *Сім'янців В.* Замітка до статті проф. Шанковського про ген. П. Дяченка // *Дяченко П.* Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. – К., Вінниця, 2010. – С. 312.
15. *Марущенко-Богдановський А.* Матеріяли до історії... // За державність. – Зб. 9. – С. 221.